

1.01
Prejeto 8. 11. 2005

UDK 341.221(497.4)"1941/1945"

Bojan Godeša *

Slovenski komunisti in umestitev Trsta v program Zedinjene Slovenije med drugo svetovno vojno

IZVLEČEK

Poleg takojšnjega oboroženega odpora proti okupatorju je bila uresničitev Zedinjene Slovenije ena osrednjih točk programa Osvobodilne fronte, ki so jo vodili slovenski komunisti in je bila zapisana tudi v Temeljnih točkah odporiške organizacije. Prispevek govori o procesu od oblikovanja načelnih stališč slovenskega osvobodilnega gibanja do obsega Zedinjene Slovenije, nadaljnje opredelitve njenega ozemlja, pa vse do izdelave konkretnih ozemeljskih zahtev. V sklopu postopnega reševanja vprašanja Zedinjene Slovenije je imel pomembno vlogo Trst, ki je bil obravnavan kot poseben problem. V razpravi je predstavljena geneza umestitve Trsta v program Zedinjene Slovenije.

Ključne besede: Zedinjena Slovenija, mejno vprašanje, nacionalno vprašanje, tržaško vprašanje, KPS

ABSTRACT

SLOVENE COMMUNISTS AND THE PLACING OF TRIESTE INTO THE PROGRAMME OF UNITED SLOVENIA DURING THE SECOND WORLD WAR

United Slovenia was, apart from an immediate armed resistance against the occupiers, one of the central goals of the programme of the communist led Liberation Front and was also written in the so-called Basic Articles. The paper deals with the process of the shaping of the fundamental principles of the Slovene liberation movement, the size of United Slovenia and a further definition of its territory through to the shaping of specific territorial demands. Trieste played an important role in the complex of a gradual solution of the question of United Slovenia, and was treated as a separate problem. The paper also presents the genesis of the placement of Trieste in the programme of United Slovenia.

Key words: United Slovenia, Trieste question, borders question, national question.

* Dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: bojan.godesa@inz.si

I.

Osvobodilna fronta (OF), ki so jo vodili slovenski komunisti, se je vseskozi načelno zavzemala za program Zedinjene Slovenije - zapisano je bilo tudi v programskih Temeljnih točkah OF, - vendar pa je vprašanje meja, pa tudi državnega okvira kar nekaj časa puščala odprto. Jeseni 1941 so namreč slovenski komunisti zagovarjali stališče, "da je danes čas osvobodilne akcije, ne pa čas za "načrte" o bodočnosti" (...) treba pa je pribiti, da pomeni izdelovanje "načrtov" v mirnem zapečku - odtegotvanje slovenskih sil osvobodilni borbi. (...) Na dnevnem redu je en sam načrt: premagati Nemce. Pa si bomo torej mi, Slovenci, ki nas je komaj dober milijon, privoščili luksuz in se v sedanjih resnih časih, ko gre za naše življenje in naše imetje, igrali s smešnim "načrtovanjem".¹ Takšno stališče je izviralo iz tedanjega komunističnega delovanja, imenovanega strategija in taktika, kjer v razmerah okupacije svojega končnega cilja, to je uvedbe sovjetske ureditve, niso poudarjali, čeprav se mu seveda niso odpovedali in so tudi tedaj aktualni osvobodilni boj videli kot etapo na poti do uresničitve dolgoročnih načrtov.

"Protinačrtništvo" je po drugi strani tudi odražalo dejstvo, da tedaj slovenski komunisti še niso imeli dokončno izoblikovanih stališč niti o vprašanju državnega okvira niti o mejnem vprašanju. Ta ključna vprašanja, ki so jih sprva namenoma puščali odprta, so pogojevali z bodočim mednarodnim razvojem dogodkov, za katerega so predvidevali, da bo šel v smeri zaostrovanja odnosov v protihitlerjevski koaliciji ter izbruha komunistične revolucije v Nemčiji, ki bo privedla do komunistične ureditve v celotni Evropi.² V takšni bodoči ureditvi pa so menili, da bo vprašanje Zedinjene Slovenije zlahka rešljivo na podlagi predhodnih sporazumov z italijanskimi in avstrijskimi komunisti (Izjava KPS, KPI in KPA iz leta 1934). Vprašanje meja je bilo torej tesno povezano z razumevanjem celotne strategije komunistov, ki pa se je izoblikovala postopoma.

"Protinačrtniško" stališče je predstavljalo tudi priložnost za najrazličnejše špekulacije glede stališča slovenskih komunistov do ključnih vprašanj nacionalnega pomena. Jeseni 1941 se je to odražalo tudi v živahni podtalni dejavnosti najrazličnejših političnih skupin, v katerih so se vrstile obtožbe na račun Komunistične partije Slovenije (KPS). Zato je v začetku novembra 1941 centralni komite KPS izdal poseben komunike o odnosu KPS do slovenskega nacionalnega vprašanja, v katerem je zavračal mnenje, "da so KPS nacionalne potrebe našega naroda tuje". Ključni argument v skladu z omenjenimi predvidevanji slovenskih komunistov je bilo sklicevanje na konferenco predstavnikov KPS, KPI in KPA, ki se je "enodušno in brez zadržka izrekla za osvoboditev in združitev vseh Slovencev. Bila je to prva internacionalna konferenca, ki je postavila pred svet problem slovenskega naroda v celoti ter se izjavila za njegovo dosledno rešitev v korist slovenskemu narodu. Sklep konference je postal za komuniste obvezen." Poleg naštevanja najrazličnejših argumentov je bilo v komunikeju tudi zapisano, da "vsaka misel, da bi bila KPS "odstopila" Trst in Maribor ali pa da bi KPS mogla zatajiti katero koli slovensko nacio-

¹ Slovenski poročevalec, 1. 11. 1941, št. 23. Danes ni čas za "načrte".

² Bojan Godeša: Priprave na revolucijo ali NOB? V: Slovenski upor 1941 : Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja. Ljubljana 1991, str. 69-85.

nalno pravico, je potemtakem popoln nesmisel".³ Medtem ko so slovenski komunisti v tem času na zahtevo Nagodetove skupine Stara pravda vsaj pristali na formulacijo o nepriznavanju razkosanja Jugoslavije, zapisano v temeljnih točkah OF, objavljenih 8. novembra 1941, pa je ostajal omenjeni komunike - kljub zagotovitvi o nesmiselnosti odstopa Trsta in Maribora - še vedno nedorečen in mejnega vprašanja sploh ni omenjal. Najbrž zato, da bi se KPS v bodoče izognila tovrstnim obtožbam ter hkrati pomirila nekomunistične zaveznike v OF - pri tem je treba upoštevati, da se je OF tedaj šele oblikovala in so morali tudi slovenski komunisti v večji meri kot kasneje upoštevati tudi mnenje zaveznikov - je prav v tem času prišlo do ustanovitve komisije za meje pri izvršnem odboru OF.

Poleg tega je bilo že kmalu po okupaciji delo o mejni problematiki uspešno zastavljeno glede seznanjanja mednarodne skupnosti in izdelave konkretnih študij, s katerimi bi lahko dokazovali upravičenost ozemeljskih zahtev.

Tako se je na primer Janko Mačkovšek, takoj ko so ga italijanski okupatorji maja 1941 izpustili iz zapora, začel ukvarjati z mejnimi vprašanji.⁴ Z njimi se je ukvarjal že pred vojno zlasti v okviru narodnoobrambne liberalno usmerjene Družbe sv. Cirila in Metoda.⁵ Že septembra 1941 je šel prek Švice (nesel ga je dr. Vinko Vrhunec) prvi memorandum o slovenskih mejah, ki je bil namenjen jugoslovanski vladi v Londonu. Sprva sta v tej skupini sodelovala tudi dr. Fran Zwitter in dr. Svetozar Ilešič.⁶ Skoraj istočasno, vendar neodvisno od Mačkovškovega kroga, za pobudo katerega sprva sploh ni vedela,⁷ se je okoli Črtomirja Nagodeta začela zbirati skupina strokovnjakov različnih nazorskih in političnih opredelitev. V njej so delali poleg Nagodeta še Svetozar Ilešič, Fran Zwitter, Ljubo Sirc in Anton Vratuš. Vidna je prepletenost v skupinah, saj se pojavljajo ista imena v obeh odborih (nekatera kasneje tudi v odboru za meje OF!), oziroma so celo pisali študije (npr. Nagode o Beljaku)⁸ hkrati za Mačkovška kot tudi za OF.⁹ Med seboj so tudi usklajevali poglede glede posameznih vprašanj. Vse to kaže, da je bilo njihovo izhodišče predvsem znanstveno, medtem ko je bila politična usmerjenost v ozadju, čeprav jih je večina izhajala iz liberalnih nazorskih krogov. V tistem času pa tako delovanje sploh ni bilo nenavadno, saj se je diferenciacija začela šele konec leta 1941. Takrat se je Nagodetova skupina razšla, delno zaradi nesoglasij glede mejnih vprašanj, največ pa zaradi spora med OF in Staro pravdo, ki mu je botroval spor okoli Draže Mihailovića.

Zato v takih okoliščinah niti ni bilo tako nenavadno in protislovno, da je začela pri izvršnem odboru OF kmalu delovati "komisija za meje", o kateri imamo v obja-

³ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji (dalje DLRS), knjiga 1, dok. 75, str. 169-171.

⁴ Jera Vodušek Starič: "Doseje" Mačkovšek. Ljubljana 1994, str. 9 (dalje Vodušek Starič, Mačkovšek).

⁵ Tako so npr. ob 50 letnici Družbe sv. Cirila in Metoda septembra 1935 priredili poseben narodnoobrambni mladinski tečaj v Ljubljani ter referate, s katerimi so sodelovala tudi takšna ugledna imena, kot so npr. Milko Kos, Svetozar Ilešič, Franjo Baš, Lavo Čermelj, natisnili v posebni brošuri Naši obmejni problemi, Ljubljana 1936.

⁶ Arhiv Republike Slovenije, fond Republiški sekretariat za notranje zadeve SRS (AS 1931), Nagodetov dnevnik, 80-1, str. 26-27 (dalje AS 1931, Nagodetov dnevnik).

⁷ Prav tam.

⁸ AS 1931, Nagodetov dnevnik, str. 28.

⁹ Tone Ferenc: Problem zahodne meje pri Slovencih 1941-1945. V: Acta Histriae VI : prispevki z mednarodne konference Pariška mirovna pogodba, nova jugoslovansko-italijanska meja in priključitev Primorske k Sloveniji. Koper 1998, str. 300.

vljenih virih zgolj omembo v Kocbekovem dnevniku¹⁰ in pa povojno pričevanje Frana Zwitterja, ki je v njej po lastnih trditvah sodeloval do odhoda v internacijo februarja 1942.¹¹ Precej podatkov o njenem delovanju izvemo tudi iz še neobjavljenega Nagodetovega dnevnika. Tako je bil kljub boju proti načrtovanju¹² oktobra 1941 ustanovljen "odsek za študij meja" pri izvršnem odboru OF, ki se je sestajal na različnih mestih, na primer pri Zwitterju, pa tudi pri Nagodetu. V njem so bili sprva še dr. Anton Melik, dr. Fran Zwitter, Prežihov Voranc in Edvard Kocbek, medtem ko naj bi Maks Miklavčič odklonil sodelovanje s pisnim opravičilom, da se ne čuti strokovno pristojnega za sodelovanje. Za diskusijsko podlago so sprejeli minimalistični predlog Stare pravde. Melik je prevzel utemeljitev z geografskega stališča, Zwitter s kulturno-historičnega in Nagode z gospodarskega in prometnega. Krščanski socialisti in komunisti pa so se umaknili v ozadje¹³ in tako prepustili delo strokovnjakom. Tako poroča Nagode!

Zwitter pa omenja med sodelavci poleg Miklavčiča, ki pa je, kot je razvidno iz Nagodetovega zapisa, odklonil sodelovanje, še dr. Svetozarja Ilešiča in Boga Grafenauerja.¹⁴ Ta dva sta se verjetno priključila naknadno, po sporu OF s Staro pravdo, ko je bil izločen Nagode.¹⁵ Morda je s sporom s Staro pravdo povezana tudi menjava na mestu predsednika odbora, ki ga je sprva vodil Melik, nato pa je njegovo mesto prevzel Zwitter.¹⁶ Po Kocbekovem zapisu v dnevniku je namreč očitno, da je imel spor s Staro pravdo širše okvire: "Slučaj Nagodeta. Še vedno razlagati, kar mi je tuje in nadležno, deloma celo meni samemu nerazumljivo. Prof. M.(elik) se je branil moje razlage in sploh vsake bližine med strokovnim in političnim delom. 'Moram reči, da se politično delo OF zadnje čase spreminja in da si v tem pogledu pridružujem svobodne roke'".¹⁷ Kljub temu, da ostajajo nekatera vprašanja v zvezi s sestavo odbora še odprta (npr. glede Zwitterjevega nadaljnjege delovanja v Mačkovškovem odboru oziroma o razlogih njegovega morebitnega izstopa itd.), pa je predvsem pomemben njegov vsebinski del. Zwitter je ta vprašanja strnil v naslednjo razlago: "Prežihov Voranc je nastopil s tezo, da moramo zahtevati vse slovensko etnično ozemlje ne glede na meje po prvi svetovni vojni, vključno tudi z ozemljem, potujčenim v dobi imperializma, odločno pa je nastopil proti zahtevam, ki bi šle prek tega stališča. To načelo je bilo sprejeto, glavna razprava pa se je raz-

¹⁰ Edvard Kocbek: Zbrano delo, VI. knjiga. Ljubljana 1996, str. 692-693 (dalje Kocbek, Zbrano delo VI).

¹¹ Prvi je o tem pisal Janko Pleterski: Delo dr. Frana Zwitterja za rešitev mejnih vprašanj. V: Zgodovinski časopis, 1965-1966 (Zwitterjev zbornik), str. 24-25; isti, Osvobodilna fronta slovenskega naroda in program Zedinjene Slovenije. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1966, št. 1-2, str. 241 (dalje Pleterski, Osvobodilna fronta), po podatkih, ki mu jih je osebno zaupal Zwitter. Na obstoje tega odbora je Zwitter namignil že v članku Naš znanstveni inštitut (Slovenski zbornik 1945, Ljubljana 1945, str. 317 - dalje Zwitter, Naš znanstveni inštitut), podrobneje pa je njegovo delo opisal v razpravi Priprave Znanstvenega inštituta za reševanje mejnih vprašanj po vojni. V: Osvoboditev Slovenije 1945. Ljubljana 1977, str. 260-262 (dalje Zwitter, Priprave Znanstvenega inštituta).

¹² Zanimivo je, da so komunisti v razgovoru z Nagodetom trdili, da se napad na "načrtnike" v Slovenskem poročevalcu sploh ni nanašal na Nagodeta, temveč na tiste delavce v geografskem inštitutu, ki z njim sodelujejo (AS 1931, Nagodetov dnevnik, str. 19).

¹³ AS 1931, Nagodetov dnevnik, str. 25.

¹⁴ Zwitter, Priprave Znanstvenega inštituta, str. 260.

¹⁵ Tak vtis daje Kocbekov zapis (Zbrana dela VI, str. 693) z dne 16. februarja 1942, kjer omenja Ilešiča kot novega kandidata za odbor, čeprav znani geograf prav dosti ni mogel storiti, ker je odbor kmalu za tem prenehal delovati.

¹⁶ Zwitter, Priprave Znanstvenega inštituta, str. 260.

¹⁷ Kocbek, Zbrana dela VI, str. 692-693.

vila okrog dveh vprašanj njegove konkretizacije. Poudarjalo se je, da se moderno potujčevanje ni začelo šele v dobi imperializma, ampak že z velikim razmahom kapitalizma od srede 19. stoletja dalje. Predvsem pa je bilo v ospredju vprašanje odnosa med mestom in podeželjem, kadar se razlikujeta po svojem pretežnem etničnem značaju; poudarjalo se je, da mora v tem primeru mesto slediti podeželju, pristanišče svojemu zaledju. Geograf A. Melik je opozarjal, da so na podlagi tega načela razmejena ozemlja posameznih republik v Sovjetski zvezi.¹⁸

Zapisa Nagodeta in Zwitterja o temeljnih izhodiščih za razmejitev (Nagode navaja minimalističen program Stare pravde, Zwitter navaja Vorančevo stališče) se ne ujemata le navidez. Kako je prišlo do dejanskega načelnega soglasja izvemo iz zapisa razgovora med Mačkovškom in Nagodetom, kjer je slednji dejal: "Težko je z njimi (misli na slovenske komuniste op.a.) glede mej. Njih sporazum iz l. 1934 z Nemci in Italijani je slonel na osnovi ljudskega štetja iz l. 1910. Torej priznavanje potujčevanja dejanskega, pa tudi navideznega pri ljud. štetju. Dolgo sem jim dopovedoval, da je to napačen princip in so končno le pristali, da se že govori n.pr. o Beljaku. So pa toliko zanimivi, da sedaj že kar negirajo, da so kedaj sklepali sporazume na podlagi lj. štetja l. 1910."¹⁹ To kaže, da je imel eno ključnih vlog pri oblikovanju stališča KPS do mejnega vprašanja prav Nagode. Zaradi prvotnega stališča slovenskih komunistov je sprva odklanjal sodelovanje z njimi tudi Bogo Grafenauer, "ker je za njega štetje iz leta 1910 kot baza nesprejemljivo in ne namerava trošiti svojih energij z dokazovanjem našim komunistom, da morata pripasti Beljak in Celovec k nam."²⁰ Po drugi strani pa je zanimivo, da so tedaj, na začetku leta 1942, le slovenski komunisti zahtevali tudi določitev meje s Hrvaško v Istri, kar pa v strokovnih vrstah ni naletelo na odmev, češ da zaradi lastne jugoslovanske usmeritve to vprašanje sploh ni pomembno.²¹

Čeprav Kocbek piše v dnevniku še 16. februarja 1942, da strokovno delo poteka odlično,²² pa je delovanje razmejitvenega odbora le teden dni kasneje, po aretaciji Frana Zwitterja 24. februarja 1942, nepričakovano hitro zamrlo.²³

Čeprav ostaja v zvezi z delovanjem razmejitvenega odbora še marsikatero odprto vprašanje (npr. odnos vodstva slovenskih komunistov do tega odbora,²⁴ razlog prenehanja delovanja odbora²⁵) in kljub temu, da je imel bolj položaj nekakšnega internega študijskega krožka, pa je vendarle imel ključno vlogo pri razčiščevanju temeljnih izhodišč, na podlagi katerih so kasneje slovenski komunisti opredeljevali stališča do mejnih vprašanj. Tako je centralni komite KPS v izjavi o slovenskih mejah 1. maja 1942 v Delu (št. 2, maj 1942) prvič javno izrazil načelno stališče, ki je bilo očitno plod razgovorov o mejni problematiki na prelomu 1941-1942: "V osvobojeno in združeno Slovenijo sodi poleg ozemlja, na katerem živi

18 Zwitter, Priprave Znanstvenega inštituta, str. 260-261.

19 Vodušek Starič, Mačkovšek, str. 36.

20 AS 1931, Nagodetov dnevnik, str. 36.

21 AS 1931, Nagodetov dnevnik, str. 50.

22 Kocbek, Zbrana dela VI, str. 693.

23 Zwitter, Priprave Znanstvenega inštituta, str. 261.

24 Zwitter sicer poroča, da je bil Prežihov Voranc zastopnik centralnega komiteja KPS v komisiji (Priprave Znanstvenega inštituta, str. 260), vendar Voranc dejansko ni imel take vloge v slovenski partijski organizaciji, kjer je bil postavljen na stranski tir. Iz tega lahko dodatno sklepamo (poleg "protinačrtniške" usmeritve), da vodstvo slovenskih komunistov tedaj ni pripisovalo večjega pomena razmejitvenemu odboru.

25 Morda je nanj vplivala tudi sprememba komunistične politike po sporu z Nagodetom.

slovensko prebivalstvo, tudi teritorij, ki je bil v poslednji imperialistični dobi nasilno potujen."26 To izjavo je leta 1966 na posvetu ob 25. letnici OF Janko Pleterški pospremil z besedami: "To načelo je veliko širše kot pa npr. tisto, ki je bilo leta 1933 izraženo v brošuri o programu slovenskega nacionalno revolucionarnega gibanja, ki jo je izdalo partijsko vodstvo v tujini in kjer je bilo rečeno, da slovensko ozemlje sestavljajo vsi ti kraji, kjer ima slovensko prebivalstvo večino."27 Glede konkretizacije mejnega vprašanja pa tudi ta izjava še vedno stoji na "protinačrtniških" stališčih. Poseben proglas, ki ga je centralni komite KPS izdal za 1. maj 1942, torej istega dne kot glede vprašanja meja, celo izrecno trdi, da si slovenski narod svoje svobode ne bo izbojeval za zeleno mizo s "prekupčevanjem" v Londonu.28 Takšno je bilo načelno stališče slovenskih komunistov, sicer pa o vprašanju meja niso prepogosto razpravljali. Zato je zanimiva razlaga Borisa Kidriča o mejnih vprašanjih, izražena na partijskem posvetovanju na Cinku v začetku julija 1942, kjer je šlo za pogovor, ki ni bil namenjen širši javnosti. Dejal je: "Menimo, da spada v Svobodno Slovenijo ozemlje, ki je bilo nasilno potujčeno v zadnji imperialistični dobi. Nočemo dati ničesar svojega, ne maramo pa nič tujega. Končna rešitev slovenskega narodnega vprašanja kljub mejam, ki jih je podal CK v zadnjem času, pa ni v mejah, ampak v vprašanju rešitve nacionalnega vprašanja v vsej Evropi."29 Ta Kidričeva izjava je sicer povsem v skladu s tedanjim gledanjem komunistov na mejno vprašanje, je pa pomembna zato, ker se prvič pojavi geslo, katerega avtorstvo se je kasneje pripisovalo Josipu Brozu Titu, pa tudi Prežihovemu Vorancu.30

II.

Posebej težavno in zaradi notranjih slovenskih razmer ter tudi mednarodnih razsežnosti občutljivo je bilo stališče KPS do tržaškega vprašanja. O bodoči državni pripadnosti Trsta so razpravljali že pred vojno tudi v slovenskih komunističnih krogih. Tedaj so slovenski komunisti nihali med dvema rešitvama tržaškega vprašanja. Tako je Ivan Regent že leta 1918 razvil tezo, da naj "Trst postane svobodno, avtonomno in neodvisno mesto, ki naj bi bil - prav tako kakor Jugoslavija - svoboden državni del bodoče konfederacije svobodnih narodov".31 Dragotin Gustinčič pa se je ogreval za priključitev Trsta k Jugoslaviji, kar je utemeljeval s pripadnostjo mesta k zaledju, to je Sloveniji oziroma Jugoslaviji. Pripomniti je treba, da je šlo pri tem bolj za akademske razprave in da se KPS o tem vprašanju pred vojno ni nikoli jasno opredelila. Tako se je na primer tudi Kardelj (Sperans) v Razvoju slovenskega nacionalnega vprašanja, kljub temu da se je zavzemal za Zedinjeno Slovenijo, izognil tržaškemu vprašanju. Dokončno rešitev tega vprašanja so prepuščali bodočemu

26 DLRS II, dok. 21, str. 57.

27 Pleterški, Osvobodilna fronta, str. 241.

28 DLRS II, dok. 18, str. 40-50, Proglas centralnega komiteja KPS za 1. maj 1942.

29 DLRS II, dok. 98, str. 228-229, Zapisnik partijske konference na Kočevskem Rogu od 5. do 8. julija 1942.

30 Prvi je na Kidričev izrek, ki ga najdemo kasneje tudi v Vorančevi brošuri Naše meje in nato v Titovem govoru septembra 1944 (ta je tudi najbolj znan!), opozoril Pleterški, Osvobodilna fronta, str. 241.

31 Ivan Regent: Trst in Jugoslavija : poglavja iz boja za socializem, I. knjiga. Ljubljana, str. 130. Nanj opozarja tudi Jože Pirjevec: Trst v slovenski politični misli : 1848-1947. V: Revija 2000, št. 127-128 (150 let programa Zedinjene Slovenije), str. 71 (dalje Pirjevec, Trst v slovenski politični misli).

mednarodnemu razvoju dogodkov. Tudi z okupacijo in začetki odpora sprva v tem pogledu ni prišlo do bistvenih sprememb.

Čeprav so si nekateri slovenski komunisti v intimnih razgovorih seveda želeli priključitev Trsta k Zedinjeni Sloveniji predvsem zaradi velika števila proletariata,³² pa se tudi glede tržaškega vprašanja sprva niso hoteli izjasniti. Tako je Boris Kidrič na sestanku ljubljanske Osvobodilne fronte konec leta 1941 glede Trsta (po spominu Angele Vode) na njena vprašanja odgovarjal: "'Vedite pa, da bo Trst dobila država, kjer bo prej vladal komunizem.' - 'Kaj pa, če v Italiji ne bi zavladal komunizem, pa jim bodo zavezniki vseeno dali Trst - kar se tudi lahko zgodi?' - 'To se ne more zgoditi. A če se bo, bo čez deset let spet vojna - takrat bomo pa mi zmagali vsepovsod!'"³³

Vodstvo KPS je sicer že leta 1941 naročilo dr. Joži Vilfanu študijo na to temo, ki jo je mladi odvetnik napisal na 34 straneh. V besedilu z naslovom Tržaško vprašanje v okviru slovenskega narodnega vprašanja je Vilfan, naslanjajoč se na Lenina in Stalina, zagovarjal mnenje, da Trst kljub italijanski večini sodi k zaledju, ker "zaradi nacionalnega momenta" ni mogoče trgati "mest in vasi iz okrožij, ki ekonomsko gravitirajo k njim".³⁴

Še bolj pomembno pa je bilo, da so se po daljši diskusiji pri opredelitvi Trsta in Celovca za del Zedinjene Slovenije oprli na Melikovo razlago tudi na seji odbora za razmejitev pri izvršnem odboru OF, ki je opozoril na razmejevanje med posameznimi republikami v Sovjetski zvezi.³⁵

Slovenski komunisti se kljub temu o vprašanju Trsta javno še naprej niso izrekli, vendar so po Kardeljevi vrnitvi v Slovenijo marca 1942 vendarle presodili, da je nastopil čas razreševanja tudi tega vprašanja, in sicer v sklopu celotne primorske problematike. Tu je bilo predvsem treba rešiti vprašanje pristojnosti delovanja KPS na Primorskem, kjer je do okupacije delovala le KPI. O nameri razširitve delovanja KPS tudi na Primorsko so obvestili tudi Kominterno, ki je o teh vprašanjih tudi odločala. Ta zahteva je bila utemeljena v Kardeljevem pismu italijanskemu komunistu Umberto Massoli-Quintu v drugi polovici marca 1942. Argumentacija, s katero so se slovenski komunisti odločili reševati vprašanje, je ključna za razumevanje celotne primorske problematike vse do spora z Informbirojem leta 1948. S tem da je "vprašanje o združitvi slovenskega teritorija treba postaviti neposredno na dnevni red,(...) ker smo dejansko že začeli uresničevati parolo o priključitvi Primorja ostalemu slovenskemu teritoriju, t. j. parolo o osvoboditvi in združitvi slovenskega naroda". Celotna pobuda je bila tesno povezana z aktualnim razumevanjem dogodkov med slovenskimi in jugoslovanskimi komunisti, ki so predpostavljali, da bo šel razvoj v smeri zaostrovanja odnosov v protihitlerjevski koaliciji in revolucionarnega vrenja v nacistični Nemčiji. Na podlagi teh predpostavk so slovenski komunisti na čelu s Kardeljem odprli primorsko vprašanje, seveda najprej oziroma predvsem le znotraj komunističnega sveta. V teh okvirih so Kardelj in slovenski komunisti predpostavljali, da bodo v "bratskem" sporazumu nejasna vprašanja enostavno rešljiva, zato tudi iz tega Kardeljevega pisma o tem vprašanju veje tak optimizem.

32 Vodušek Starič, Mačkovšek, str. 36, razgovor med Mačkovškom in Nagodetom.

33 Angela Vode: Skriti spomin. Ljubljana 2004, str. 352.

34 Pirjevec, Trst v slovenski politični misli, str. 69.

35 Zwitter, Priprave Znanstvenega inštituta, str. 261.

V omenjenem pismu Umberto Massoli-Quintu je Kardelj, potem ko je obravnaval vprašanje delovanja KPS na Primorskem, načel tudi vprašanje Trsta: "O vprašanju samega Trsta CK KP Jugoslavije ni podrobneje razpravljal, ker je avtomatski predpostavljal, da bo tudi tržaška partijska organizacija povezana s primorskim PK KP Slovenije. Zaradi tega bo tu izrazil samo svoje osebno mnenje in mnenje tovarišev iz CK KP Slovenije. O bodočem položaju Trsta po mojem mnenju skoraj ne more biti principialne diskusije: kot italijansko mesto bo Trst predstavljal avtonomno nacionalno italijansko področje, toda politično administrativno in gospodarsko bo najbrže vključen v tisto sovjetsko republiko, ki ji bo pripadalo tržaško zaledje." V tem predlogu se je Kardelj sicer naslonil na omenjeno Regentovo tezo, kar mu je v pismu poleti 1944 tudi potrdil,³⁶ vendar s ključnim dodatkom o pomenu zaledja, kjer je bilo čutiti vpliv argumentacije odbora izvršnega odbora OF za meje, morda pa tudi Vilfanove študije. Pri tem je treba opozoriti, da je iz Kardeljevega pisanja razvidno, da ta vidik pri reševanju tržaškega vprašanja vendarle ni bil ključen. V odnosu do vodstva KPI je Kardelj utemeljeval zahtevo po pripadnosti Trsta k zaledju predvsem s trenutnimi mednarodno-političnimi in vojaškostrateškimi razlogi. Glede na omenjeno oceno predvidenega mednarodnega razvoja dogodkov je Kardelj utemeljil temeljni razlog, zakaj naj bi Trst pripadel k zaledju (ni določil državne tvorbe, ki je bila tudi še odprto vprašanje!) z besedami: "Zaradi anglofilskega zadržanja velikega dela italijanske buržoazije na eni, a slabosti politične akcije italijanskega proletariata na drugi strani obstoji nevarnost, da bi Trst postal v bodočnosti odskočna deska reakcionarnih angleških imperialistov event. pod firmo londonske jugoslovanske vlade, ki nas sedaj že odkrito imenuje "internacionalistične zločince" - za politično in vojno akcijo proti (...) in celi Srednji Evropi ter Balkanu. Jasno je, da bomo mi vse take poizkuse razbili - če bo treba - tudi z orožjem in je zato za nas izredno važno kako bo izgledal položaj v Trstu. Vsekakor, kolikor bo pač to naša oborožena sila dovoljevala, neki anglofilski ital. vladi mi Trsta ne bomo pustili, ker bo to za nas stalna nevarnost."

Kardelj take rešitve tudi ni imel za dokončno in je menil, da je tako stališče nujno "le izvestno kratko prehodno periodo (tudi anglofilska vlada v Italiji se ne bi mogla dolgo obdržati), dokler se ne bi italijanski in slovenski proletariat direktno sporazumela v duhu internacionalističnega bratstva".

V Kardeljevem pismu Quintu je šlo le za predlog rešitve primorskega vprašanja, ne pa tudi za že izoblikovano zahtevo KPS. Zato je tudi celotno Kardeljevo pismo zadržano in pri vseh ključnih točkah glede Trsta (tako glede državne pripadnosti kot tudi razširjenosti delovanja KP) ni izključujoče, temveč pri obeh vprašanjih pušča odprta vrata. V vodstvu KPS na čelu s Kardeljem se je izoblikovalo stališče, ki je bilo v odnosu do italijanskih komunistov stalnica v argumentiranju razlogov za priključitev Trsta. Iz Kardeljevega pisma tudi veje prepričanje, da se bo mogoče neposredno dogovoriti z italijanskimi komunisti, medtem ko bosta vodstvo KPJ in Kominterna le dali soglasje k dogovoru.

Marčevskemu Kardeljevemu predlogu za rešitev primorskega vprašanja je sledil negativen odgovor Quinta. Kljub temu do poletja 1942 KPS tržaškega vprašanja ni načenjala. 6. avgusta 1942 pa je Edvard Kardelj v pismu Umberto Massoli-Quintu predlagal priključitev Primorske k Zedinjeni Sloveniji, Trst pa naj bi postal avto-

³⁶ Arhiv Republike Slovenije, Osebna zbirka Ivana Regenta (AS 1748), f. 3, Pismo Edvarda Kardelja 5. 7. 1944 Mateu (Ivan Regent). Glej tudi Pirjevec, Trst v slovenski politični misli, str. 70-71.

nomno ozemlje, kjer bodo interesi slovenskega in italijanskega naroda enakovredno zagotovljeni.³⁷ Zaenkrat celotna vsebina omenjenega Kardeljevega pisma ni znana.³⁸ Tokrat pa ni šlo več le zgolj za Kardeljevo mnenje oziroma "diskusijski" prispevek, temveč že kar za izoblikovano stališče vodstva KPS. Verjetni razlog za to, da je Kardelj sploh začel razmišljati o rešitvi tržaškega vprašanja, je bila Kominternina brzojavka 3. avgusta 1942, ki tudi časovno sovпада s pismom Quintu. Kominternino sporočilo je sicer dovoljevalo delovanje slovenskih komunistov tudi na Primorskem, vendar se je pri razmejitvi pristojnosti med KPS in KPI odločila za razdelitev po nacionalnem (med Slovenci naj deluje KPS, med Italijani pa KPI) in ne po ozemeljskem načelu.³⁹ To je bilo v nasprotju z dotodaj ustaljeno prakso, da so bile pristojnosti posameznih KP določene z državnimi mejami. Šlo je za začasno in tudi nekoliko pitijsko rešitev brez dokončne Kominternine (sovjetske) odločitve glede državne pripadnosti Trsta. Toda po drugi strani je Kominternino priznanje pravice delovanja slovenskih komunistov tudi na Primorskem, čeprav utemeljeno zgolj s pospeševanjem skupnega protifašističnega boja na Primorskem, dejansko pomenilo tudi načelno sovjetsko soglasje za spremembo rapalske meje.⁴⁰ Zdi se, da je Kardelj ocenil, da je napočil čas tudi za bolj odločno razčiščevanje tržaškega vprašanja, seveda ne še v javnosti, temveč še vedno interno, v dogovoru z italijanskimi komunisti. Tudi tokrat se Massola ni strinjal s Kardeljevim predlogom.

III.

Kot je splošno znano, je izvršni odbor OF v začetku decembra 1942 podal izjavo, da sodi v svobodno in združeno Slovenijo ozemlje od Špilja do Trsta, od Kolpe do Celovca in tako bolj natančno določil ozemlje, ki sodi v Zedinjeno Slovenijo. Postavlja se vprašanje, zakaj je prišlo le nekaj mesecev kasneje do tega (dvojnega) preobrata in kaj se je v tem času zgodilo prelomnega. Za dvojni preobrat gre namreč zato, ker je vodstvo slovenskih komunistov do decembra 1942 ne le spremenilo svoje stališče do tržaškega vprašanja, temveč je istočasno tudi opustilo "protinačrtništvo". Septembra 1942 je Kardelj ostro nastopil proti izdaji brošure Beseda o naših mejah, ki jo je pripravil Prežihov Voranc (pod psevdonimom Pavle Vilhar) na podlagi gradiva in pogovorov v odboru OF za meje konec leta 1941 in začetek 1942. V pismu Vladimirju Krivicu 17. septembra 1942 je Kardelj zapisal: "Gre za boj proti okupatorju, ne pa za meje! Kar je bilo o mejah potrebno povedati, je že povedal CK v svoji izjavi.⁴¹ Nobeno tolmačenje te izjave danes ni oportuno! Pustite vprašanje meja popolnoma pri miru."⁴² Po bihaškem zasedanju Avnoja konec novembra 1942 pa je med slovenskimi komunisti dozorelo spoznanje, da dobiva raz-

³⁷ Umberto Massola: Una polemica tra comunisti italiani e sloveni durante l'ultimo conflitto mondiale. V: Critica marxista 1970, št. 5, str. 213.

³⁸ Pismo ni bilo na voljo niti uredniškemu odboru Kardeljevih Zbranih del.

³⁹ DLRS III, dok. 11, str. 23, op. 19.

⁴⁰ O spremembi jugoslovansko-italijanske meje v korist Jugoslavije je Stalin prvič govoril med sovjetsko-britanskimi pogovori v Moskvi decembra 1941 v okviru svojega načrta za bodočo povojno razmejitev v Evropi.

⁴¹ Gre za izjavo centralnega komiteja KPS 1. maja 1942 v glasilu Delo (št. 2, maj 1942), v kateri je zgolj načelno opredeljeno, da sodi v osvobodeno in združeno Slovenijo poleg ozemlja, na katerem živi slovensko prebivalstvo, tudi teritorij, ki je bil v poslednji imperialistični dobi nasilno potujčen (DLRS II, dok. 21, str. 57).

⁴² DLRS III, dok. 92, str. 194-195.

voj dogodkov razsežnosti, ki jih sprva niso predvideli. Jasno je postalo, da ob koncu vojne ne gre pričakovati "prevrata", kot so do tedaj pričakovali, temveč da se bo predvsem zaradi mednarodnih vidikov (obstoj protihitlerjevske koalicije) moralo prilagoditi novim razmeram. Tako je Kardelj 4. decembra 1942 pisal izvršnemu odboru OF: "V zvezi z zunanji in notranji dogodki bo treba izdelati že konkretne predloge, kako naj izgleda naša bodoča Slovenija. Zdaj je pa res treba čim več pisati o bodočnosti, in tudi že pripraviti neke organizacijske ukrepe, ki bodo omogočili realizacijo teh načrtov. Prišel je čas, ko se bomo morali mi baviti z načrti in o tem tudi pisati za množice."⁴³ To spoznanje je v veliki meri obrnilo na glavo dotedanje trditve slovenskih komunistov, da dokončna rešitev slovenskega narodnega vprašanja ni v mejah⁴⁴ in v "prekupčevanju" za zeleno mizo,⁴⁵ ter jih postavilo tudi pred odločitev glede konkretizacije mejnih zahtev in s tem tudi do tržaškega vprašanja. Kako zelo se je naenkrat mudilo z določitvijo meja, se vidi že iz tega, da je odločitev o tem vprašanju slovenski centralni komite sprejel samostojno in se ni posvetoval niti s centralnim komitejem KPJ niti s Kominternom, kaj šele z vodstvom KPI v Milanu, s katerim je sicer bil v rednih pisnih stikih. Za določitev mej se je centralni komite KPS odločil, kljub temu da jim je bilo jasno, da je to vprašanje v veliki meri odvisno tudi od bodočega odnosa sil.

Verjetno je zaradi vsega tega Kardelj v pismu Titu v precej dramatičnem tonu zapisal: "Vprašanje meja je za nas tako aktualno, kot verjetno niti za angleški imperij. Gre za popolnoma specifično slovensko občutljivost v tem pogledu, ki smo jo dolgo poizkušali obiti s splošnimi načelnimi izjavami, toda sedaj postaja to vse manj možno. Slovenci, ki so že 1000 let razcepljeni, namreč čutijo, da se sedaj odloča o tem, da končno stara parola o "Združeni Sloveniji" postane resnica."⁴⁶ Po Kardeljevih besedah je bila načelno najbolj problematična izjava o tem, da Združeni Sloveniji pripada vse tisto ozemlje, ki ga naseljujejo Slovenci ali je bilo nasilno potučeno v poslednji imperialistični dobi, ker je dajala možnost za najrazličnejše razlage. V nadaljevanju pisma Titu je Kardelj to stališče v precej opravičujočem tonu pojasnjeval, da so sprejeli tako široko formulacijo zato, da so se lažje zoperstavili klevetam in napadom sovražnikov. Hkrati pa je Kardelj precej negotovo dodal, da se vsaj po njihovem mnenju s tem v načelu niso oddaljili od marksizma-leninizma. V bistvu pa so vsa ta stališča temeljila na ugotovitvah, zapisanih v Vorančevi brošuri, v kateri pa so bila povzeta dognanja razmejitvenega odbora pri izvršnem odboru OF s preloma 1941/42. Stališče, da Trst pripada (slovenski) okolici, sta zagovarjala Gustinčič že pred vojno in Joža Vilfan v omenjeni brošuri. Celotno Kardeljevo pojasnilo Titu je izzvenelo precej opravičujoče, kot da bi tudi Kardelja obhajali določeni dvomi, kar pa glede na njegovo predhodno stališče do Trsta tudi ne bi bilo nič nenavadnega. Tako je Kardelj, ko je podčrtal, da Trst sodi k Zedinjeni Sloveniji, da bi se izognil morebitnim očitkom o "nacionalizmu", takoj dodal: "Razumljivo je, da slovenski narod priznava zaradi posebnega položaja Trsta - temu mestu vse avtonomne pravice, ki jih zahteva italijansko prebivalstvo, kot na-

⁴³ Jesen 1942 : korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča. Ljubljana 1963, dok. 201, str. 514 (dalje Jesen 1942).

⁴⁴ To je izjavil Boris Kidrič na partijski konferenci na Kočevskem Rogu poleti 1942 (DLRS II, dok. 98).

⁴⁵ DLRS II, dok. 18. Proglas centralnega komiteja KPS za 1. maj 1942.

⁴⁶ Jesen 1942, dok. 207, str. 557, Poročilo Edvarda Kardelja 14. 12. 1942 Josipu Brozu Titu.

sploh priznava vse narodnostne pravice narodnim manjšinam."⁴⁷ V navodilih pokrajinskemu komiteju KPS za Primorsko 31. decembra 1942 pa je šel Kardelj še dlje z izjavo: "Tako postavite vprašanje Trsta kot vprašanje samoodločbe italijanskega naroda, to je ustvarite tak položaj v Trstu, da bo očitno, da imajo Italijani v Trstu ne samo vse nacionalne pravice, ampak tudi oblast."⁴⁸ Pri Kardelju sta za spremembo mnenja o položaju Trsta očitno vplivala predvsem dva vidika: nacionalni in internacionalistični (razredni). Prvega je utemeljil z besedami, če ne bi proglasili priključitve Trsta k Zedinjeni Sloveniji, "je sedaj že popolnoma jasno, da bi dali orožje v roke mihailovičevcem, ki v svoji ilegalni literaturi zahtevajo vse mogoče". Drugega pa je pojasnil: "V socializmu seveda to vprašanje sploh ni važno niti bi se za nas postavljalo. Toda mi smo na stopnji narodnoosvobodilne vojne, pa moramo zaradi tega ta vprašanja postavljati tako, kakor se postavljajo v okviru kapitalizma. Od tod izhaja naše sedanje stališče nasproti Trstu."⁴⁹ To stališče je slovenskim komunistom olajšala tudi ocena, ki jo je izrekel Kardelj v pismu pokrajinskemu komiteju KPS za Primorsko 31. decembra 1942: "Italija bo nedvomno ostala še nekaj časa imperialistična, tudi če se bo notranji režim "demokratiziral".⁵⁰ Slovenski komunisti so tako uspeli svojo zahtevo po Trstu utemeljiti tako z nacionalnimi kot internacionalističnimi razlogi. S tega vidika je bila decembrska izjava vsekakor prelomnega značaja, sicer pa še ni bila povsem dokončna, čeprav v praksi slovenski komunisti od nje niso odstopili. Tako je Kardelj na seji centralnega komiteja KPS februarja 1944 dejal: "Ne odstopamo od Trsta, tudi pred italijanskim CK, doslej pa nismo še izdali nič točnejšega o Trstu."⁵¹ Kardelj se je po eni strani o vprašanju Trsta postavil na precej odločno stališče, toda drugi del izjave ("nismo izdali nič točnejšega") je bil vendarle nekoliko protisloven, saj je v bistvu pomenil zanikanje izjave iz decembra 1942.⁵² Kako je bil pri slovenskih komunistih odnos do tržaškega vprašanja zapleten in marsikdaj tudi protisloven, kaže Kardeljevo izvajanje v nadaljevanju seje, ko je dejal: "Mi ne moremo in ne smemo postavljati dokončne rešitve Trsta. Lahko se pokaže potreba, da mi prostovoljno pristanemo, da Trst ne bo naš."⁵³ Iz nadaljevanja Kardeljevega izvajanja je jasno, da bi ta hipotetična možnost prišla v poštev le v primeru, če bi tudi v Italiji prevladal komunizem. V nasprotnem primeru, torej če Italija ne bo komunistična, pa bodo (in tudi so) slovenski komunisti vztrajali pri priključitvi Trsta k Jugoslaviji. V tem kontekstu je bila izrečena Kardeljeva trditev: "Naš Trst=Sovjetski Trst", ki pa jo gre razumeti tudi kot pomemben argument KPS proti stališču KPI v primeru tržaškega vprašanja in hkrati tudi kot nasvet (tedaj formalno že bivšemu) vodstvu Kominterne, ki je ob omenjenem sporu med partijama zaenkrat še stalo ob strani, kako naj

⁴⁷ Jesen 1942, dok. 207, str. 558. Kasneje je bilo tako stališče, ki je bilo poudarjeno tudi v sklepu o priključitvi Primorske k svobodni Sloveniji kritizirano s strani osrednjega jugoslovanskega vodstva.

⁴⁸ DLRS IV, dok. 213, str. 293.

⁴⁹ Jesen 1942, dok. 207, str. 559.

⁵⁰ DLRS IV, dok. 213, str. 293.

⁵¹ Arhiv Republike Slovenije, fond Centralni komite KPS 1941-1945 (AS 1487), f. 1, a. e. 12.

⁵² Podobno se je zgodilo tudi s sklepom o priključitvi Primorske k Sloveniji iz 16. 9. 1943. V času vrhunca tržaške krize maja 1945 se je namreč od sklepa Kardelj distanciral z besedami: "Kočevskega odloka o priključitvi ne omenjajte in ravnajte se, kot da ne velja. Ta odlok nam je mnogo škodoval". (Dušan Biber: Trst, Triest ali Trieste : geneza in dileme o tržaški krizi. V: Konec druge svetovne vojne v Jugoslaviji. Ljubljana 1986, str. 679-680).

⁵³ AS 1487, f. 1, a. e. 12.

se opredeli. Na podlagi omenjenih dejstev se je z razvojem dogodkov v zaključni fazi vojne KPS odločno zavzela za priključitev Trsta k Jugoslaviji.

Bojan Godeša

SLOVENE COMMUNISTS AND THE PLACING OF TRIESTE INTO THE PROGRAMME OF UNITED SLOVENIA DURING THE SECOND WORLD WAR

S u m m a r y

United Slovenia was, apart from an immediate armed resistance against the occupiers, one of the central objectives in the programme of the communist led Liberation Front and was also written in the so-called Basic Articles. In spite of such a fundamental principle the Liberation Front leadership only gradually developed a stance towards the border question. The key role in formally determining the extent of United Slovenia was played by the Commission for Borders, founded by the Executive Committee of the Liberation Front in Autumn 1941, which was, in addition to some politicians, mainly composed of experts. These had the last word in formulating the definition that United Slovenia comprised all Slovene inhabited territories, including those that had been denationalised during the last imperialist period. This formal view was issued afterwards by the Central Committee of the Communist Party of Slovenia. Following an initial refusal of such a definition of the territory of United Slovenia, this question was concretised at the First Session of the Anti-Fascist Council of National Liberation of Yugoslavia (AVNOJ) in Bihač at the end of November 1942. What ensued was a call to draw exact borders of United Slovenia, which materialised with the founding of the Scientific Institute at the Slovene National Liberation Council. Within the border question complex, Trieste always occupied a special place. Leading Slovene communists were initially reluctant to adopt a decision over the political status of Trieste, wanting to settle the question in agreement with the Italian communists, which proved to be a failure. This decision finally crystallised among the Slovene communists in Autumn 1942, on the basis of an expert opinion by the Border Commission that, according to the principle that a city belongs to its hinterland, Trieste belonged to United Slovenia. Despite some occasional hesitancy this formal view prevailed and the Slovene (Yugoslav) resistance movement in the final stage of the war resolutely strove for the annexation of Trieste to Slovenia (Yugoslavia).